

ՔՕՍԱ-ԴԱՂ ԼԵՐԱՆ ՎԿԱՆ*)

VII

Երեք օրից յետոյ երկու հակառակ կողմերից Պասթուր գիւղը մտան այդ խմբակները և մի քանի եւրոպացիներ, որոնց իբր առաջնորդի դեր էր կատարում Վաւմը։ Վերջինս միանալով եւրոպացի (ըստ երևոյթին) ճանապարհորդներէ, բայց իրօք միսիօնարներէ հետ, դրամական վարձատրութեամբ համ հաստատում էր դրանց իրանց դորժունէութեան մէջ, համ հետամուտ լինում Արթօյին, իր հօր սպանողին, գտնել և կառավարութեան ձեռքը մատնել։ Կարծես բնութիւնը ամեն տեղ իր փորձութեան դուռն էր բացել խեղճուկ փախստականների համար։ Այս անգամ էլ, հրբ իրանց աւելի քան ապահով էին կարծում, ընկան եւրոպական միսիօներների ճանկերը։

Տեղաւորուելով գիւղում, Վաւմը առանց յապաղելու մտաւ փախստականների մէջ և ամեն տեղ լաւ դիտելուց յետոյ վերադարձաւ իր ուղեկիցների մօտ և ասաց, որ իրանց տանջանքները պիտի յաջողութեամբ պսակուին, որովհետեւ թշուառների սոսկալի դրութիւնը յուսահատութեան է հասել, ուստի և նրանք առանց տատանուելու կը մտնեն Հոսմի եկեղեցու ծոցը, որի ուխտեալ ջատագովներն էին իրանք։ Միսիօնարների ուրախութեանը չափ ու սահման չը կար։ Իւրաքանչիւրը սրանցից պատրաստեց իր ոսկու քսակների բերանները, որ վաղ առաւօտեան, դիմելով նրանց դօրութեան, որսան թշուառ հալածուածներին։

Հետեւեալ առաւօտ փախստականների խմբիւրի գլխաւորները հրաւիրուեցան միսիօնարների մօտ։

Վահէն օգտուելով առիթից, ծպտեալ կերպով միացել էր նրանց և հետները մտել հաւատորսների մօտ։ Նրան այդտեղ ոչ ոք չէր ճանաչում։

Վաւմի և միսիօներների թախանձանաց համաձայն՝ փախստականները սկսեցին մի առ մի նկարագրել իրանց գլխի եկածը սկսեալ այն օրից, երբ առաջին անգամ հրաժեշտ տուին իրանց վաթաններին, մինչև Պասթուր հասնելը։

Ուշադրութեամբ լսելուց յետոյ, Վոսմը ուրախացաւ, որ նըրանց միջոցով թերեւ կարողանայ մի բան իմանալ Արթուրի մասին. սակայն տակաւին վաղ համարելով այն՝ իր ուղեկիցներէ թելադրութեամբ հարց տուեց նրանց.

—Ինչո՞ւ ձեր քահանաները, վարդապետները և առհասարակ հոգևոր հայրերը ջանքեր գործ չեն դնում փրկելու ձեզ և դաւոց դժբաղդութիւնների առաջն առնելու:

—Աղա, ի՞նչ կրեսես. էն խեղճերուն մըզնից յէւէլ տանջանքներ տուեցին. զուլում էր, զուլում նրանց հալը. ընտորք ի՞նչ գինէն, որ մըզի պախ ջարդեն, օր էկող պատուհասի առաջն առնէին,—միարեւրան կրկնեցին նրանք: Բայց Վահէն լուռ էր, նա չէր կնթաղրում, որ եկողների մէջն է գտնուում Վոսմը. նա սպասում էր խօսակցութեան վախճանին:

—Նրանք պարտական էին իմանալու. նրանք գիշեր ու ցիւրեկ իրանց հօտի մասին պիտի մտածէին: Այ, ես քահանայի որդի եմ, հայրս, ճշմարիտն եմ ասում, հանգստութիւն չհւնէր՝ իր հօտի ցաւը՝ իր ցաւն էր, նրանց ուրախութիւնը՝ իր ուրախութիւն. բայց վերջն էլ զոհ գնաց իր այդ դաւանած դադափարներին և մի պսակ կատարելու ժամանակ սպանուեց: Իսկ ես տեսայ, որ իրօք մեր հաւատը այն չէ, ինչ թելադրում է ս. աւետարանը, և մենք ու մեր պապերը, դժբաղդաբար, քանի դար է ինչ այդ ծուռ ճանապարհը բռնած՝ գնում ենք. էլ ուշադրութիւն չենք դարձնում լուսաւոր երկրների վրայ, այդ պատճառով հս ընդմիշտ թողեցի պապերիս դաւանած ձեր այժմեան եկեղեցին և եկայ շիտակ ճանապարհի վրայ: Օ՛ գիտէք, ինչ տուեց այդ սըրբազան նոր հաւատը. նա կէս միլիօնի չափ կարողութիւն՝ օժիտ տուեց ինձ: Գիտէք ի՞նչ հայրական խնամքով է խնամում իր զաւակներին այդ եկեղեցիս: Ա՛խ. հրա՛նի մենք բոլորս կարողանայինք ըմբռնել այս եկեղեցու գերադասութիւնը:

—Աղա, ի՞նչ է էդ էկեղեցու, էդ թաղայ խաւատի անունը, որի խորագատ զաւակն ես դու դարձել:

—Այդ եկեղեցու անունը կաթօլիկ եկեղեցի է, որի անսխալ պետը համարում է Հոռոմի պապը:

Փախտականները զարմացմամբ իրար նայեցին և ակամայ կրկնեցին—ախ, մեր լոյս խաւատ, Գրիգոր Լուսաւորչի խաւատը դու ուրմցել ես. մենք չուրի մկայ գինէինք թէ, ուրիշ խաւատից դարձեր ես մըր լոյս խաւատին...

—Հա, հա, հա, յիմարներ. մի ժամից աւելի է, ինչ խօսում եմ և դուք դեռ չէք հասկացել ինձ. եթէ դուք լսէք ինձ և թողնէք ձեզ այդ հալին, այդ վիճակին հասցնող եկեղեցին ու հաւատը

և ընդունէք մերը, ես կը միջնորդեմ, որ ձեզ դրամական նպաստ էլ լինի. այո՛, այդ եկեղեցին պէտք է առատ վարձատրէ իր նորադարձ դաւակներին: Խեղճի եկէք...

— Յիմարները այդ թշուառները չեն, այլ նրանք, որոնք ուրանում են իրանց նախնիքների դարաւոր սրբութիւնները, որոնց իւրաքանչիւր մասնիկը կրում է իրանց նուիրական անցեալի պատկերը. այո՛, յիմարները նրանք են, որոնք իրանց նախնիքների թողած անտէր յիշատակները չեն յաւերժացնում և չեն աւանդ տալիս սերնդէ-սերունդ, վառ պահելու, նրանց գէթ իրանց տնային դրութեան մէջ, Իսկ նրանք, որոնք իրանց նախնիքների թողած ամենաչնչին գէթ մնացորդը վաճառում են և կոպէկների սիրոյ համար հեռանում իրանց նախնիքների ճանապարհից, ինչ էլ որ նա լինի, զուրկ է մարդ անուն կրելուց. նրանց կրծքում սիրտ չէ բաբախում, նրանց գլխում ուղիղ ասած բան չէ գործում. նրանք բնական մարդիկ չեն, այլ ժամանակի խելագար ծնունդ, որի համար ոչ մի սրբութիւն և ոչ մի դաւանանք չը կայ, դիւրադրդիւ կերպով վերջացրեց Վահէն:

Վռամը մնաց դարմացած, նա չէր հրեակայում, որ խօսողը իր առաջ կանգնած փախստականի ցնցոտիների մէջ գտնուող թշուառն է: Նա աւելի ևս շփոթուեց խօսելու այդ ոճի վրայ, սակայն շուտ ուշքի եկաւ և տհաճութեամբ պատասխանեց.

— Իզուր չէ ասած, որ ձեր յիմար երկրի դաւակները պոռոտախօսներ են: Դարեր են անցել, բայց շիտակ ճանապարհի վրայ չեն կարողացել դնել ձեր պոռոտախօսութեան ոգին. դա ձեր սև ճակատագիրն է, տեսնում էք, դուք ցնցոտիների մէջ էք, բայց դարձեալ արհամարհում էք կոպէկները: Միթէ դա յիմարութիւն չէ:

— Յիմարութիւն է այո՛, միայն յիմարների համար, որոնք կեանքի ամեն մի առաքինութիւն գտնում են միայն կոպէկների մէջ. դուք, լուր է հասել մեզ, որ բարձր դպրոցի ծնունդ էք եղել, սակայն ձեր իւրաքանչիւր արարքը կրում է ստրկահոգութեան կնիք իր վրայ: Դուք դաւաճանել էք ձեր ազգային սրբութիւններին, դուք մանկական միամտութեամբ խաբուել էք միմիայն դժբաժնի շլացուցիչ փայլով և այսօր տակաւին այնքան ստահակութիւն ունիք, որ ձեր շողոքորթ լեզուով աշխատում էք և այլոց շեղիլ իրանց դարաւոր բռնած ճանապարհից դարձեալ այդ նըզովեալ դրամի համար: Այս թշուառների բազմութիւնը գոնէ անարատ խղճմտանքով գերեզման կարող է իջնել, որ հազար ու թանկագին զոհեր տալով, չէ մտածել անգամ ուրանալ իր հայրենի հաւատը, իսկ դուք ուզում էք զրկել դրանց այդ միակ հոգե-

կան մխիթարութիւնից: Ամօթ ձեզ. դուք մեր ցնցոտիները արհամարհում էք, բայց մոռանում էք, որ նրանց տակին սրտեր են բարակում, որոնք իրանց վեհ զգացմունքներով առաւել փայլ ու զեղեցկութիւն ունին, քան ձեր ոսկու շղերը...

—Դուք ով էք, որ համարձակուում էք շօշափել իմ պատիւը:

—Ես այն եմ, որի համար իմ թշուառ ազգայինների վիշտը՝ իմ վիշտս է, նրա հոգս ու տառապանքը՝ իմ հոգսն ու տառապանքը: Հը, ի՞նչ է երևի կարծում էք, ձեզանից կրթութեամբ պակաս անձնաւորութեան հետ գործ հանիք: Օ՛հ, դուք, երևի սովորել էք ցնցոտիների մէջ միշտ տգիտութիւն տեսնել: Ուշքի եկէ՛ք, թողէ՛ք ձեր բռնած ընթացքը: Ձեմ կարող չը խղճալ ձեզ, որ կարծում էք թէ՛ ես չեմ ճանաչում, թէ՛ հում հետ գործ ունիմ: Ուզում էք իմանալ. ես գործ ունիմ ուրացողի, դաւաճանի հետ. և այդչէ՛զ զարմացնում ինձ, կրթութիւնը չէ կարողացել մեռցնել ձեր մէջ ձեր տոհմական, ձեր ցեղական լպիրշ յատկութիւնները, որոնք հաստատուն տեղ են բռնել ձեր մէջ. օ, դրանց արմատախիլ անել՝ դժուար է, շատ դժուար է.....

—Լռեցէք, ընդհատեց Վահէին Վահմը իր սուր ձվոցով, — եթէ ոչ, այս բոլէիս կառավարութեան օգնութեան կը դիմեմ և ձեզ նման յիմարներին իրանց չափը ճանաչեցնել կը տամ:

—Դիմեցէք, դիմեցէք, այդ ինձ չէ սարսեցնում. այլ կերպ վարուել դուք չէք էլ կարող. կենդանի է ձեր հօր ոգին և դուք նրա հարազատ երկրպագուն՝ իժից իժ է ծնուել: Կիսակենդան թողեցի հարազատ վայրերս, փախայ հեռացայ ձեր եզուիտ հօր ճանկերից, որի անբաղդ զոհն եմ ես. սակայն ամեն տեղ նրա անզգամ ճտերն են վխտում: Այո, ձեր եզուիտ հայրը ճիգ ու ջանքեր թափեց և թշուառիս համար սոսկալի դրութիւն ստեղծեց: Ձեր ամեն ինչ ուրացած հայրը գիտէ՞ք քանի՞ վաղամեռիկ գերեզմաններ պատրաստեց. նա յուսահատեցրեց, անբաղդութեան գազաթնակէտին հասցրեց մի անպաշտպան աղջկայ և սպանել տուեց նրան: Այո, նա սպանեց իմ թշուառ Օճային: Նա սուր. սուր նետեր ուղղեց իմ կրծքին, խոցեց և անբուժելի վէրքեր թողեց իմ սրտում. նա անբաղդացրեց Աւօյին, Բաղօյին, Իսհակին, որոնք նրա ձեռքի խաղալիքներն էին և միամիտ զոհեր, իսկ դուք, եկել էք նրա պակասը լրացնելու. լրացրէ՛ք, յագուրդ տուէ՛ք ձեր արիւննուշտ կրքերին: Որքան էլ սրտամաշ լինին այժմ ձեր հասցրած վէրքերը, հաւատացած եղէ՛ք՝ ծանր չեն լինի ձեր հօր տուած վէրքերից: Վահէն սովոր է տանել վիշապի՝ ձեր հօր տուած վէրքերը, իսկ ձեր, նրա խղճալի ճուտի արարքը, սարսուռ չեն առաջ բե-

րում նրա երակներում։ Ուզում էիք իմ ով լինելը իմանալ. այժմ հօ իմացաք, որ ես Վահէն եմ, արէք, ինչ կարող էք. սակայն իմացէք, որ ձեր իւրաքանչիւր քայլի համար չարաչար տուժելու էք։ Այն Արթօն, որին փնտրում էք, միշտ ինձ հետ և գիտէ պատժել անիրաւութիւնը։ Մնաք բարեաւ, ես այժմ հեռանում եմ։ Վահէն դուրս եկաւ. փախստականների գլխաւորները հետեւեցին նրան։

Վռամը իւր ականջներին չէր հաւատում, նա Վահէին սպանուած էր կարծում. բայց ինչպէս էր եղել, որ կենդանի է մնացել։ Փոքր ինչ տատանուելուց յետոյ, նա էլ՝ դուրս եկաւ. այստեղ նրան շրջապատեցին թշուառների նոր խմբեր, որոնք ոսկու անուներ լսելով, ոչ մի բանի վրայ ուշադրութիւն չէին դարձնում։ Վռամը առաջնորդեց նրանց իր ուղեկիցների մօտ, ուր ստորագրութիւններ առան դրանցից, բաժանեցին ոսկիներ և կարգադրեցին օրական մի քանի անգամ այցելել իրանց, նոր հաւատի ուսմունքի հետ ծանօթանալու համար։

Միամիտներին որսալուց յետոյ, ներկայացաւ տեղական գայմագամին և յայտնեց նրան Վահէի ով լինելը, բարդելով նրա վրայ դանաղան քաղաքական յանցանքներ, աւելացնելով, որ նրան յայտնի է և Արթօյի ապաստարանը։

Մինչ այս մինչ այն, Վահէն խորհրդակցեց փախստականների գլխաւորների հետ և կարգադրեց, որ նրանք իսկոյն և եթ ուղևորուեն դէպի Տըրխ գիւղը, այնտեղից էլ դէպի սահմանը։ Նա խոստացաւ Արթօյի և նրա ընկերների հետ միանալ ճանապարհին և առաջնորդել մինչև սահմանագլուխը։

Բաղմութիւնը ճանապարհ ընկաւ։ Պատթուրի շրջակայքում նրանց միացաւ Արթօն Վահէի և իր ընկերների հետ։

Երեկոյեան արևը մերձենում էր Քոստաղաղ լեռան. կարծես այդ լեռան չար ոգիները խմբուել էին նրա ճանապարհին և սպառնում էին իրանց ճանկերի մէջ առնել այդ հրաշէկ գնդի ահաւոր զօրութիւնը։ Ահ ու սարսափը տարածւում էր ամեն տեղ. միջանի ամիս էր, ինչ գիշերային աղջամղջի ժամանակ, այդ երկրի իւրաքանչիւր քար ու թուփը մի մի դարանավայր էին դառնում հազար ու մի թափառաշրջիկ ցեղերի համար։ Միջանի ամիս էր, ինչ մարդկային արիւնը ոռոգում էր այդ երկրի խուլ ու մութ խորշերը, ամեն տեղից արիւնի հոտ էր գալիս։ Իւրաքանչիւր արարած ժամ առաջ փնտրում էր իր համար մի ապահով անկիւն, ուր իր գոյութիւնը պաշտպանել կարողանար գիշերային սարսափների ժամանակ։ Միայն թշուառ փախստական-

ներն էին, որոնք մի ազատ-ապահով գլուխ դնելու տեղ չհռնէին և միշտ ու միշտ առաջ էին շարժւում:

Գտնուեցով Արթոյի հովանաւորութեան ներքոյ, իրանց աւելի քան ապահով էին զգում. ամեն ինչ թողած ճակատագրի քրմահաճոյքներին, մտամոլոր կերպով քայլում էին Տըրխ գիւղը տանող ճանապարհով:

Արթօն իր ընկերներով գնում էր նրանց ետևներէ: Յանկարծ լսուեցին մի քանի հրացանի ձայներ և գնդակները իրանց սուր սուրոցով անցան փախստականների գլխի վերևով: Հրացանի պայթիւնների հետ, համարեա, միաժամանակ լսուեց և գայմազամի սպառնացող հրամանը՝ «տեղներէց չը շարժուել»: Արթօն վայրկենաբար ցնցուեց, սակայն իսկոյն հաւկացաւ, թէ եկողները չվբեր են և ինչ են պահանջում, ուստի աննկարագրելի արագութեամբ կարգադրեց իր ընկերներին կանգնել, պատսպարուել մի մի ժայռի, քարի, խորշի ետև և զիմադրութիւն ցոյց տալ եկողներին. իսկ բազմութեանը հրամայեց շարունակել իր ճանապարհը:

Սկսուեց մի կատաղի կռիւ. տասնեակ հրացաններ մի ակնթարթում բազմաթիւ զոհեր էին գետին տապալում. իսկ փոքր ինչ հեռացող բազմութիւնը երկիւղի, յուսահատութեան աղաղակներով օդն էր թնդացնում և նզովք կարդում իր ճակատագրին: Կռուի այդ եռ ժամանակին, յանկարծ Արթօն տեսաւ Վռամին, որը Գայմազամի հետ մի կողմի վրայ կանգնած պատրաստուած էր փախուստ աւալ. նողկանքի ու բարկութեան զայրոյթի հետ ձայն տուեց նորան.

—Նզովեալ մատնիչ և ամեն սրբութիւն ուրացող զազրելի արարած, վարչելի կեանքդ այժմ իմ ձեռքումս է, բայց այս ագնիւ կուում չեմ զրկի քեզ նրանից: Նայի՛ր Գայմազամին և քո ձիուն ու քեզ խղճա՛... Նրա ձայնի հետ լսուեց հրացանի պայթիւն և Գայմազամը արիւնշաղախ վայր ընկաւ ձիուց:

Վռամը փորձեց մենակ փախչել, բայց լսուեց երկրորդ պայթիւն և նրա տակի ձին, վիրաւորուելով ճակատից, փռուեց գետին: Կենդանի մնացած մի քանի զապտիները սկսեցին փախուստ տալ:

Արթօն Սալվիի հետ վրայ վազեցին և դուրս բերելով Վռամին ձիան տակից, կապեցին նրա ձեռքերը. ապա իրանց ընկերների հետ ճանապարհուեցին դէպի Տըրխ գիւղը:

Հետզհետէ թանձր խաւարը ծածկեց շրջակայքը: Բազմութիւնը Արթոյի կարգադրութեամբ կանգ առաւ. անհրաժեշտ էր փոքր ինչ հանգստութիւն տալ յոգնած ամբոխին, ապա շարու-

Նակել ճանապարհը: Բազմութիւնը անփոյթ կերպով տարածուեց զետեմին:

Արթօն Վահէի և իր ընկերներին հետ առանձին խումբ էր կազմում: Սրանք էլ, նստելով բորբոքուած խարոյկի, շուրջը գայլի ախորժակով ընթրում էին և զրոյց անում իրար հետ:

— Այո, մեր ժողովուրդը միշտ էլ այսպիսի փախստական կեանք կունենայ, եթէ լուրջ ուշադրութիւն չը դարձնի ամենաէական և ամենակարևոր խնդիրներէց մէկի վրայ, այդ նրա ընտանեկան կրթութիւնն է: Խնդիրը աւելի կարևոր և լուրջ կերպարանք է ստանում, մանաւանդ որ այսօր գիւղացին մեր ժողովրդի ամենապատկառելի թիւն է կազմում, նկատեց Արթօյին Վահէն:

— Այո, անխնամ թողնուած արմատն է նա, որին կուլտուրական հողի վրայ դնելը և աշխուրջ ուշադրութեան առնելը՝ անյետաձգելի մի պահանջ է դառնում օրէցօր. սակայն ինչպէս,— հարցրեց նրան Արթօն:

— Ինչպէ՞ս. իւրաքանչիւր ժողովուրդ, գիւղացի թէ քաղաքացի, մի որոշ ապագայ աչքի առաջ ունենալով, միշտ նրան է ձգտում և միշտ նրա համար է կրթում, դաստիարակում իր մատաղ սերունդը: Այդ յատկութիւնից զուրկ չէ նաև սարերի, ձորերի հարազատ զաւակ՝ քուրդը: Նա իր զաւակի ականջին բառեր է շնչում, երգ ու դօներ է դնում, որոնք նրա ամբողջ ապագան են կազմում: Աշխատեցէք քարոզների, ճառերի կրակներ թափել այդ ըստ երևոյթին վայրենի ցիգի, ռզեղի, գլխի վրայ, նա միշտ էլ քուրդ ծնուել է և քուրդ էլ կը մնայ. ձեր ազդու քարոզները անզօր կը լինեն մազաչափ անգամ շեղելու նրան դաւանած սկզբունքներից: Ինչո՞ւ.— նրան այդպէս է ծնել, սնել, կրթել, դաստիարակել հայրենի օրրանը: Իսկ մենք, որ համեմատութեամբ աւելի առաջ ենք դնացել այդ կիսավայրենի ցեղից մեր հոյակապ շէնքերով, մեր մի քանի յարկանի փառահեղ և շքեղազարդ պալատներով, ապարանքներով, կարողանում ենք արդեօք ըմբռնել, թէ ինչ ձևով և ինչ ապագայի համար սերունդ ենք պատրաստում: Մենք, որ գիր ու գրականութիւն ունենք, արդեօք արտադրում ենք նոյնքան իրանց համոզմունքի մէջ հաստատակամ զաւակներ: Ո՛չ և ո՛չ այսքանից յետոյ պարզ է թէ՛ ինչպէս..... Ահա թէ որքան անջնջելի հետքեր է թողնում որոշ ուղղութեամբ ընթացող. ընտանեկան կրթութիւնը. և այդ դեռ մի անշուք վրանի տակին, սարերի ձորերի գրկում...

— Այո, այդ տեսակէտից մեր գիւղական մրոտ խրճի ընտանեկան կրթութիւնը դեռ որոշ սկզբունքի և հասկացողութեան

հասած չէ. ընտանեկան կրթութիւնը մեր գիւղերում միանգամայն բարձի թող է արուած և Աստծու խնամքին յանձնուած:

—Ծիշտ է միանգամայն. մեր գիւղական նուիրական մրոտ խրճիթը տակաւին մանկական օրրանում ահ ու դողի, վիշտ ու տառապանքի, սև սարսափի օրօրներ է կարդում ապագայ գիւղացու սրտում, օրօրներ, որոնք նրա սեւեռը կեանքում միշտ նրա անբաժան ընկերներ են մնում ու կապում, կաշկանդում են նրա սիրտն ու ողին: Մեր գիւղական անտէր խրճիթի մրոտ յարկի տակ միշտ էլ լսում են մանկան ծեծ ու ջարդի, լաց ու հառաչանքի, սուգ ու շիւանի ձայներ, որոնք միշտ էլ մի արտասովոր սրտամաշ ցնցումներ են առաջ բերում նրա հոգեկան աշխարհում և ապագայում, երբ նա մարդ է դառնում, որոշ տեղ են բռնում նրա չարքաշ կեանքում:

—Այդքանից յետ, Վահէ, պարզ է թէ՛ ճրպիսի հայրեր, ճրպիսի մայրեր են տակաւին ապրում մեր գիւղական սեւեռը խրճիթներում: Ուրեմն կանխապէս մենք պիտի աշխատենք բարուրդել մեր հայրերի, մեր մայրերի բարոյական ներքին աշխարհը, որովհետեւ դրանք են կազմում իւրաքանչիւր ընտանիքի հաստարմատ սիւնները, դրանց վրայ է ընկնում մատաղ սերնդի դաստիարակութեան գործը:

—Անպայման ճիշտ է, Արթօ. երբ մենք բարեւոքենք դրանց ներքին աշխարհը, այն ժամանակ որոշ չափով ապահոված կը լինի մեր ապագան...

—Ո՞ւր է Թորոս-բիձան, — հարցրեց Արթօն, որը նոր էր ներկայումս նրա բացակայութիւնը:

—Նա միշտ էլ գիշերները շրջում է բազմութեան խմբերի մէջ և ձով գիտէ՝ ինչի վրայ է մտածում, — հանգիստ ձայնով ասաց Սալվին:

—Ինչպէս թէ ինչի վրայ. միթէ նա քիչ մտածելու բաներ ունի. չէ՞ որ այդ բազմութիւնը իւրաքանչիւր քայլափոխում յիշեցնում է նրան իր բազմամարդ ընտանիքը, որը նոյնպէս անտէրութեան գիրկն է մատնուած. ինչպէս նա կարող է չը մտածել իր անբաղդ ընտանիքի վրայ, որին այդ թշուառութեան հասցնողը համարեա, Վռաճն է, որը այժմ, փառք Աստծու, իր արժանի պատիժը ստացաւ, — վրայ բերեց Արթօն:

—Հա, լաւ յիշեցրիք այդ անզգամի մասին. երբ բազմութիւնը անցկացնենք սահմանը, այն ժամանակ նոր միասին կը խորհենք թէ՛ ինչպէս վարուել այդ լիբր ուրացողի և մատնիչի հետ:

Մինչ նրանք այսպէս զրոյց էին անում, Թորոս-Բիճան գաղտազողի մօտեցաւ կալանաւորուած Վռամին, որը խարոյկից բաւականին հեռու ընկած էր դետնի վրայ: Կալանաւորը գլուխը բարձրացրեց և հազիւ լսելի ձայնով մըմնջաց.— Ո՞վ ես դու, աղաչում եմ՝ մի փոքր ջուր տուր պապանձուած շրթունքներս զովացնելու համար: Ծառաւից մեռնում եմ. խղճա՛ ինձ:

— Ես Թորոսն եմ, յիշում ես: Կարծում եմ, ամեն ինչ հասկանալի է քեզ: Տեսնում էք, որքան անտանելի, որքան ծանր բան է կարիքի մէջ լինելը և կարիք զգալը: Տեսնէք, արդեօք, չար բաղդը՝ հրտեղից որտեղ ինձ հասցրեց, և ես ներկարարի գործարան բաց արեցի. սակայն դուք այդ էլ չհազեցիք և ձեր այդ անխիղճ վարմունքով ինձ այստեղ հասցրիք: Բայց ես սիրում եմ աղատութիւն և այդ բռնի վեհ կոչման տակ, դարձեալ մի անգամ էլ կեանք եմ տալիս ձեզ և արձակում եմ ձեր կապանքները: Զգո՛յ՜, ձեզ կարող են տեսնել. հեռացէ՛ք և միւս անգամ մի ուրացէ՛ք ձեր խիղճը և արդարութիւնը:

Այս ասելով, նա շտապ-շտապ արձակեց նրա կապանքները:

— Դէհ, դնացէ՛ք և մի մոռացէ՛ք, ինչ ասացի ձեզ: Տէր ընդ ձեզ...

Վռամը կորաւ խաւարի մէջ:

VII

Հետեւեալ օրը մի քանի ժամ ճանապարհորդութիւնից յետոյ, բազմութիւնը հասաւ Տըրի գիւղը: Հասցնելով փախստականներին այդ գիւղը, Արթօն իր ընկերներով անյայտացաւ: Այստեղ վճռուած էր մի առ ժամանակ հանգստութիւն տալ բազմութեան յոգնած ու վաստակած անդամներին, ապա ճանապարհը շարունակել գէպի սահմանը: Առհասարակ ցերեկները Արթօն շատ սահաւ էր երևում մարդկանց, նոյնիսկ իր ծանօթ-բարեկամներին: Տըրի գիւղը նորոգեց Վահէի վէրքերը. այստեղ իւրաքանչիւր քար ու թուփ ասես ձայն էին տալիս նրան թէ՛ զքո թշուառ Սօնան այստեղ է. այստեղ է նրա անտէրունչ գերեզմանը:

Հազար ու մի դառն յիշողութիւններով նա կապուած էր այդ գիւղի հետ:

Հեռանալով մի առ ժամանակ այդ վշտախորով գիւղից, Վահէն համարեա թէ իր նախկին օրերի նման չէր տանջւում մեղամաղձութեամբ. նրան զրաւել էր փախստականների սոսկալի վիճակը և նա աւելի, քան իր միւս ընկերները, նուիրուած էր այդ

վշտին: Երբ գիշերը վրայ հասաւ, նա յուսահատութեամբ լցուած՝ ուղղեց իր դանդաղ քայլերը դէպի այն վայրը, ուր գտնուում էր Սօնայի անշուք գերեզմանը: Այստեղ նա այլ ևս անկարող եղաւ զսպել արտասուքները: Նրա խուլ հեկեկոցի ձայները ստէպ-ստէպ խանգարում էին գերեզմանական լուսթիւնը: Եթէ մի ձայն, մի թեթեւ շշուկ անգամ լսէր գերեզմանի խորքերից, դուցէ նրա վիրաւոր սիրտը փոքր ինչ թեթեւութիւն դնար. «խօսի՛ր, խօսի՛ր, իմ թաւան, իմ վաղամեռի՛ց Սօնա: Ի՞նչ անեմ, զիս զնեմ իմ դժբաղտ գլուխը այս աւեր աշխարհում: ամեն տեղ արիւն է հոսում: ամեն տեղ տանջուողը, տուժողը արդարութիւնն է, ինչպէս դու տանջուեցիր, ինչպէս դու տուժեցիր կեանքովդ: Դու մեռար, պրծար. դու չտեսար հաղարաւոր քեզ նմանների, որոնք դիակների կոյտեր կազմեցին. դու չը տեսար հաղարաւոր քեզ նմանների, որոնք իրենց անմեղ արիւնով ներկեցին հայրենի հողը: Այժմ ամեն ինչ փոխուել է. վեր կաց, վեր, տես ի՞նչ օրի ենք հասել. ցերեկով ողբալը, սգալը անգամ երկիւղի ցնցումներ է առաջ բերում մեր երակներում...»

Արտասուքը թեթեւութիւն է, ասում է առածը, Վահէն էլ արտասուելուց յետոյ փոքր ինչ հանգստացաւ, ապա յանկարծ յիշելով իր երազը, մի արտասովոր դող զգաց. ուստի շուտափոյթ վերկացաւ, ձեռքը դրպանը տարաւ, թաշկինակ դուրս հանեց, տաւրածեց Սօնայի գերեզմանի վրայ. յետոյ այդ հողից մի բուռն վերցրեց, ածեց թաշկինակի մէջ ու կապեց: Օ՛, իմ Սօնա, այսուհետեւ ուր էլ որ լինեմ, հաւատացած եղի՛ր, որ դու ինձ ընկեր ես. իսկ երբ մեռնեմ, կը կտակեմ այս հողը ուղիղ սրտիս վրայ դնել ու թաղել. այո՛, սրտիս վրայ դնել, որովհետեւ այնտեղ է մարդու իսկական երջանկութիւնը և բաղդը: Թո՛ղ բեհեզների, ոսկիների մէջ պահեն մարդուն, ի՛նչ փոյթ, երբ դատարկութեան արձագանքներ է տալիս նրա սիրտը... Նա սրբեց արտասուքն և շարժուեց դէպի տուն:

Այնտեղ էին նրա ընկերները և զարմանք յայտնում Վոսմի անյայտանալու մասին: Միայն մէկը լուռ էր և ոչինչ չէր խօսում: Դա Թորոս-բիճան էր, որին յայտնի էր ամեն ինչ:

—Ո՛հ, ո՛հ, վաղ առաւօտեան պիտի հրամայել, որ բազմութիւնը ճանապարհ ընկնի: Սահմանը մօտ է, որից յետոյ երկիւղը ամբողջովին վերացած կը լինի և թշուառները իրանք կը հոգան իրանց զլխի ճարը: Թէ չէ, ո՛վ գիտէ, դեւի ծնունդի անյայտանալը լաւ ապագայ չէ խոստանում մեզ:

—Անպատճառ, անպատճառ, Արթօ, կրկնեցին միւս ընկեր-
ները, —հարկաւոր է շուտ ճանապարհ գցել դրանց:

—Իսկ դու, Սալվի, հասար քո տատին. այժմ կանց նրա
մօտ. մենք քեզ չենք մոռանալ. նկատեց Արթօն:

—Ե՛ս, հարցրեց Սալվին, մի փորձող հայեացք ձգելով Ար-
թօյի վրայ, —ես քեզ միայնակ չեմ թողնելու, ուր դու լինիս, ես
հետդ պիտի լինիմ. թէ դու ինձ մոռանալ չես կարող, ես էլ քեզ
չեմ կարող մոռանալ: Տառիս մասին մտածելու կարիք չը կայ.
նա բազմաթիւ ազգականներ ունի այս գիւղում. կը յանձ-
նենք նրանց խնամքին ու հոգացողութեան:

Արթօի պատասխանը եղաւ լուռութիւնը:

Առաւօտեան բազմութիւնը առաջ ընթացաւ և, սովորական
չարն ու բարին միշտ ճաշակելով երկու օրից յետոյ ան-
ցաւ սահմանը, ուր սիրալիր ընդունելութիւն գտաւ Վ. աւա-
նում: Այստեղից տեղական իշխանութեան հրամանով բաժան-
ւեց գիւղերի վրայ. իւրաքանչիւր գիւղ պիտի իր մէջ պաշտպա-
նէր մի կամ երկու ընտանիք և հոգար նրանց անհրաժեշտ
կարիքները:

Վահէն վճռեց սրանց հետ անցնել իր հայրենի գաւառը տե-
ղեկանալու թէ արդեօք ինչ վիճակի մէջ են գտնուում իր ծնողները
և իր հարազատները:

Մի քանի օրից յետոյ հասան Ձադ գիւղը: Անկարող լինե-
լով ցերեկով մտնել գիւղը, Վահէն ուղղեց իր քայլերը դէպի գե-
րեզմանատուն, որը ճանապարհից այնքան էլ հեռու չէր: Մութը
դեռ նոր էր տարածուում երկրի վրայ: Գերեզմանատանը ոչ ոք
չը կար: Սակայն այստեղ նրա ուշադրութիւնը գրաւեց մի փա-
ռահեղ շիրիմ, որի հարուստ շէնքը վկայում էր, որ նրա տէրը
պատկանում է ժողովրդի կրեսոս դասակարգի խաւերին:

Հետաքրքրութիւնը նրան դէպի այդ շիրիմի կողմը տարաւ,
ուշադրութեամբ կարդալով քարի արձանագրութիւնը, նա մնաց
զմայլուած. այդ շքեղազարդ վէմի տակ պարկուժ էր Վռամի հայր
Տրաթլամէն. նա, որի ուխտեալ ճուտերը ամեն տեղ հետևում են
իրանց ամեն ինչ ուրացութեան տուած հօր օրինակին: Երկար,
շատ երկար շիրիմը դիտելուց յետոյ Վահէն անզգայ ընկաւ մանր
ու մաշող խոհերի դիրկը:

Մի քանի ամիս առաջ կատարուած եղերական անցքերը գա-
լիս էին պարզ ապացուցելու, թէ՛ ո՛վ և որպիսի՛ հրէշ է հանգիստ
գտել այդ շքեղազարդ վէմի տակին: Յանկարծ նրա շրթունքները
սկամայից շարժուեցին, «գիւղական քահանայ, ոստիկանական ստո-
րին պաշտօնեայ, խաչագող, անթիւ անմեղ զոհերի սկզբնապատ-

ճառ դարձած անհատը ի՞նչ, այսպիսի շիրիմը՝ ի՞նչ Կնիւր արդեօք նիւթական այնքան միջոց, որ նա կարողանար այսպիսի հարուստ դամբարանում հանգչել։ Գիւղական համայնքի աղքատ վարձատրութիւնը իրանց քահանաներին, ամեն տեղից հալածուած խաչադողութեան պաշտօնը և ոստիկանական ստորին սպասաւորի աղքատիկ պաշտօնավարութիւնը, չէին կարող դրան յայտ օրին հասցնել։ Սակայն այդ խոհերը իսկոյն և եթ անյայտացան նրա յիշողութեան մէջ, երբ յիշեց Վռամին ու նրա տխրահոչակ ամուսնութիւնը։ Այստեղ էլ զգալի դեր է խաղացել նրա հարսի օֆիտը։

Ո՛հ, հէ, այդ օֆիտը սև բծերով է ծածկել ձեր ապագան, որքան էլ փառահեղ կիրպով զարդարէք ձեր արտաքինը, նոյնքան սև թախիծով և սև գոյներով ներկւում է ձեր ներքինը։ Միամիտներին կարող է շլացնել այդ օֆիտը։ Որդեր ու գարշահատութիւն է տարածում նա ինչպէս նրա շնորհիւ շինուած այդ գերեզմանում հանգչող դիակը, որը այժմ նեխուած գարշահատութիւնների թագաւորութիւն է ներկայացնում։ Այո, հարսի օֆիտով զարդարուած գերեզման...

Նա հեռացաւ այդտեղից. մութը բաւականին թանձրացել էր, ուստի նա առաջ ընթացաւ դէպի հայրենի տունը։ Մի քանի ընթացքից և նա մօր գրկումն էր. հօրը սպանել էին Տրաթլամէի և Բաղոյի ազգականները իր և Սօնայի վիրաւորուելու հետեւալ օրը։ Երկմը, երկմը նա չէր կարողանում հանգստացնել հօրը և դադարեցնել նրա արտասուքները. մօր վիշտը բազմաթիւ և բազմազան էր. նա կորցրել էր ամուսնուն, կորցրել էր իր մին ու ճար որդուն, վերջապէս, կորցրել էր իր առողջութիւնը և այժմ տանջւում էր մահճի գրկում։ Ամուսնու և որդու կորուստը այնքան խորն էին ազդել նրա վրայ, որ ենթարկուել էր կաթուածի և, զրկուելով ձախ իրանց գիւղում։ Ինքն էլ չէր ցանկանում, որ նա մնայ այդտեղ և իր կեանքը վտանգի ենթարկի. լաւ գիտէր, որ նրան կամ տեղական իշխանութիւնը պիտի կալանաւորէ, կամ Տրաթլամէի և Բաղոյինց ազգականները պիտի սպանեն։ Իր քաղցը յագեցնելուց յետոյ, Վահէն պարկեց մօր կողքին և գլուխը նրա կրծքին դնելով սկսեց ծանր կերպով մշտաւ Երկմը, շատ երկար անբաղդ մայրը նայում էր իր նոյնքան անբաղդ որդու դէմքին։ Նրանից

ոչ հեռու ծանր խռմբացնում էին նրա այրի քոյր Նդիսը իր փոքրահասակ որդու հետ, որոնք Վահէի մօր մօտ էին գիշերում և նրան խնամում:

Լուսաբացին Վահէն դարձնեց, մօտը եղած դրամների մեծ մասը յանձնեց մօրը և, խոստանալով դարձեալ շուտ-շուտ այցելել նրան, հեռացաւ գիւղից, ուր նրա վերքերը աւելի ադետալի դարձան և աւելի ծանրացան:

ԽԱՆԶԱԴԷ

(Կը շարունակուի)